

*Zápas Izraele s náboženskými představami jeho okolí**

Jan Heller

I. Svéráz starého Izraele

Co je zvláštního na moudrosti starého Izraele, jestliže ji srovnáváme s moudrostí jeho sousedů, především starých Egyptanů a Mezopotamců? Řekněme si však především, co tu zvláštní není.

1. Obdoby

I v Izraeli je mudrosloví, jak je máme zachováno především v některých částech Starého zákona (či Tenaku), zvláštní literární druh s některými specifickými formálními i obsahovými znaky. Formálně se traduje často v podobě aforismů, v úslovích či kratších parainetických statích. Obsahově pak se také, jako u sousedů, zabývá především pravidly lidského života a jeho souzvukem s vyšším řádem kosmu. Také vztah ke kultu byl zřejmě obdobný zde i u izraelských sousedů: Mudrosloví neroste přímo z kultu a bylo zřejmě tradováno převážně v jakémisi intelektuálním, nikoli přímo kněžském prostředí (viz písářské školy!). Navazuje ovšem na některé náboženské představy tehdejší doby, jmenovitě na mytické zakladatele kultury jako byl Thovt, Nebo apod., či na její patrony, jako byla bohyně Maat apod.

2. Rozdíly

Jsou především ve vzniku izraelské moudrosti. Je samozřejmě podstatně pozdější než moudrost mezopotamská a egyptská. Ty obě rostou povolně z činnosti učitelské a sběratelské, tedy z reflexe nad životem. Izrael se s tímto proudem staré moudrosti setkává v době královské (viz modelovou postavu Šalomouna!) a vyrovnává se s ní. Navazuje sice na ni, ale nepřejímá ji automaticky a nekriticky, nýbrž v polemickém odstupu k běžným představám svého okolí. Že starý Izrael mudroslovné látky částečně přejímá, lze prokázat. Některé stati v knize Přísloví navazují na zachované mudroslovné texty egyptské. Zabýváme-li se však těmito statěmi blíže a srovnáváme-li je, vidíme, že izraelská tradice podrobuje vše bedlivě vnitřní revizi, aby to

---

* Přednáška byla proslovena v Náprstkově muzeu dne 14. října 1999 v přednáškovém cyklu „Orientální moudrost“.

bylo ve shodě se základním důrazem na láskyplnou svrchovanost Hospodina.

3. Důsledky

Z toho vyvstává otázka: Týká se takové přeznačování jen statí mudroslovných, nebo Starého zákona vůbec? Odpověď je jednoznačná: Takové podřizování přejímaných látek věroučné koncepci starého Izraele je všeobecné. Je příznačné pro celou izraelskou tradici. Odborníci mluví o „tradičním procesu“, jehož podstatou je právě trvale probíhající a stále důslednější a prohlubující se přeznačování a podrobování všeho tradovaného materiálu tomu, co je základním programem jeho tradentů: postavit vše do služby svědectví o Hospodinu a jeho milostivé svrchovanosti.

Posluchač či čtenář se zeptá: Bylo vůbec něco takového zapotřebí? Musíme se vmyslet do tehdejší situace. Starý Izrael byl obklopen, ba až obklíčen cizorodými náboženskými kulty a představami, které se snažily svéráz Izraele zlikvidovat, a tak jej učinit poddajnějším pro mocensko-politickou asimilaci. Izrael musil stále – vnitřně i vnějšně – zápasit o svou svobodu, a s ní byla jeho víra bytostně spjata. Písmo je tímto zápasem o svobodu hluboce poznamenáno. Můj učitel prof. Daněk říkával, že Písmo infikuje svobodou vůči každé předposlední autoritě – samozřejmě ve jménu autority poslední, bytostné a mravní, reprezentované pro Izraele Hospodinem.

Celé dějiny Izraele jsou tedy jeden veliký zápas, a jeho svatá kniha, po našem Starý zákon, po židovsku Tenak, je záznamem a výslednicí tohoto zápasu, zápasu mezi cestou do svobody a cestou do otroctví jak duchovního, tak posléze i politického. Podle starověkého způsobu vyjadřování pak jde o zápas mezi Bohem svobodným a svrchovaným, a mezi bohem podrobeným člověku, manipulovatelným, a proto zbytečným a škodlivým. Daněk to kdysi formuloval tak, že v bibli jde o kvalitu náboženství, která spočívá v jeho stále důslednější orientaci na Boží svrchovanost, kdežto kvalitou zápornou či diskvalitou je orientace na magii, tedy na manipulovatelnost boha člověkem. Zápas o svobodu je tedy zápasem proti magii, která byla domovem v duchovních proudech, kultech i náboženských představách okolí Izraele.

Jsem si vědom toho, že několik posledních odstavců tohoto výkladu zní značně teoreticky. Proto se nyní podívejme na to, jak to vše vyhlíželo docela konkrétně, jak tento zápas Izraele s jeho okolím vypadal zblízka.

II. Náboženská situace starého (tj. předizraelského) Kenaánu

Jsmo o ní poměrně dobře informováni, a to jak z vykopávek, tak z napsání a některých zachovaných textů, jmenovitě ugaritských, Ty nám umožňují

rekonstruovat kenaánský panteon, a to se slušnou mírou pravděpodobnosti. Celkově je však situace dosti pestrá, protože se tu navzájem prolíná několik složek. Tři z nich jsou nejvýznamnější a tak se na ně podíváme zblízka. Jsou to jednak zbytky starého polydémonismu, tedy ctění bůžků, vázaných místně. Za druhé je to náboženství zde usedlých zemědělců, pro které jsou příznačná božstva vegetace. A konečně jako třetí složka je to náboženství pastevců, kteří sem pronikají z pouště a přinášejí si s sebou i své náboženské představy a kultury. Probereme si je postupně.

1. Lokální kultury

Nejen ve starém Kenaánu, nýbrž na celém Předním východě a namnoze i jinde, také u nás, je řada míst, která byla od pradávna považována za posvátná. Možná, že se tam kdysi stalo něco výjimečného, v čem byl spatřován božský zásah. Např. se uctívalo místo, kam uhodil blesk. Nebo místo, kde prýštil pramen, považovaný za léčivý. Ale většinou sahá vznik posvátnosti takových míst tak daleko do minulosti, že jej už nelze rekonstruovat.

Podle víry těch, kdo tudy procházejí, působí na takovém místě jakási bytost, démon, skřítek, prostě místní bůžek, který to místo střeží a s nímž je tu možno vejít ve styk. Lidé, kteří tudy jdou, třeba brodem, křižovatkou, průsmykem, kolem studně nebo zvláštního skalního útvaru či posvátného stromu, využívají této možnosti k tomu, aby si místního bůžka naklonili, získali od něho požehnání a ochranu pro další cestu nebo i něco dalšího, co je v jeho zvláštní kompetenci. Tak tu konají úlitbu, obětují mu, nebo vůbec si počínají tak, aby byl bůžek spokojen.

Postupem času tu vzniká božiště, obětiště s oltářem či až i posvátný okrsek. Jen zřídka má ovšem takový místní bůžek chrám či stálé kněze. To jen kdyby jeho kult nabyl takové proslulosti, že by se k němu začalo záměrně putovat a místo tím nabylo významu i pro větší oblast.

O vzniku posvátného místa se vypráví příběh. Pro ten se užívá v religionistice technického termínu *hieros logos* – řecky „svaté slovo“. Příběh zdůvodňuje i místní kult, bývá tedy jeho příčinným vysvětlením čili aitiologií. Máme důvod se domnívat, že řada míst, posvátných ještě i později, tedy v izraelské době, jako bylo Betel, Penuel, Mamre, Beeršeba aj., byla kdysi takovými starými svatyněmi. Nejvíc ohlasů této náboženské vrstvy máme v příbězích praotců, ale jsou i jinde, jmenovitě v knihách výpravných. U některých je jejich předizraelská minulost sporná, ale nejistota v jednotlivých případech nezpochybňuje základní zjištění, že předizraelský Kenaán charakterizují sakrální lokály, které jsou zbytky dávného polydémonismu, tedy uctívání místně vázaných *numin*.

Tito bůžkové nemají vlastní jména takového druhu jako pozdější bozi, členové rozvinutých panteonů. Většinou se nazývají podle místa, kde působí

– říká se jim třeba „bůh betelský“ (*el betel* – „bůh domu božího“, Gn 31,13) nebo „bůh rojský“ (*el rói* – „bůh mého vidění“, Gn 16,14). Ale častěji se užívá slůvka *ba'al*, doslova „vlastník“. Ze Starého zákona známe deset lokálů tohoto typu pojmenování, ale jistě jich bylo kdysi mnohem víc.

Můžeme si to shrnout: Předizraelský Kanaan charakterizují předně zbytek polydémonismu, tedy uctívání místních bůžků – numin typu „bůh (*el*)“ či „vlastník (*ba'al*)“ místa x.

2. Náboženství pastevců

Jde o pastevece pěstující převážně ovce a kozy. Mívali i nějaké osly, kdežto koně se ve staré době užívalo jen k tažení válečných vozů, a proto jej mívali jen vladaři. A velbloud se šíří na Předním východě podle Albrighta až v 11. století, takže se tu objevil nejdříve v době Soudců. Tito pastevci, zvaní také nomádi či beduíni, se do kulturní, tj. obdělávané země tlačí z pouště, a to v rámci pravidelného střídání pastvin čili transhumance. V době deště, to jest v naší zimě, kdy je dost vláhy, a proto i dost trávy, mohou pást na horách a ve stepích. Ale v době sucha, tedy v našem létě, se stahují do nížin, kde jsou studny či cisterny a kde mohou svá stáda napojit. Pasou je tu, pokud mohou, na požatých polích. Tenkrát se totiž srpem odřezávaly jen klasy, sláma zůstala stát na poli a pak ji ovce či kozy spásly.

Pole ovšem patřila zemědělcům. Tak mezi usedlími zemědělci a kočujícími pastevci vzniká napětí. Roste samozřejmě z odchýlného životního slohu, ale má svůj výraz i v oblasti náboženské.

Náboženství pastevců rekonstruujeme jen obtížně, převážně z nepřímých svědectví, jako jsou teoforní prvky vlastních jmen apod. Vedle některých rysů totemismu je to především manismus, uctívání božského předka či poutníka, který pastevece nejen chrání a vede, nýbrž je zároveň jejich božský předek (*ab* – „otec“) či příbuzný (*am* – původně příbuzný obecně, pak „strýc“) nebo dokonce bratr (*ach*). Někteří badatelé tu šli tak daleko, že dokonce pochybovali, zdali tento bůh pastevců, či snad lépe jejich kmenový bozi, měli vůbec původně nějaké vlastní jméno. Tvrdili, že vlastní jména jako označení bohů jsou u těchto pastevců až pozdější, druhotnou výpůjčkou od jejich okolí. Věc zatím není jistá, asi to bylo v různých skupinách a kmenech poněkud odchýlné. Se značnou mírou pravděpodobnosti však můžeme shrnout, že božský Předek, ať už bezejmenný nebo nějak pojmenovaný, byl hlavním bohem pastevců. Jeho sošku či symbol nosili pastevci s sebou. Názorný příklad je Ráchel, která ukradla rodinné bůžky – *terafim* – svému otci Lábánovi a s nimi i jejich požehnání a zřejmě i garanci dědické posloupnosti (Gn 31). Jákob o tom nevěděl, a když se to později dověděl, zakopal je pod posvátným stromem v Betel (Gn 35,4).

Můžeme si to zase shrnout: Pastevce a jejich náboženský život charakterizuje kult božského Předka či předků, často bezejmenných nebo ozna-

čovaných jen názvem příbuzného, zřejmě však zobrazovaných a nošených s sebou při putování za pastvou.

3. Náboženství zemědělců

Zemědělci Kenaanu patří ke starousedlíkům. Jsou tu už po řadu generací a obývají především úrodnější roviny či nížiny mezi horami, kde je možno obdělávat zemi a kolem pramenů zakládat osady. V suché a hornaté zemi, kde není možno trvale zavodňovat, jak se to dělá třeba v Mezopotámii, jsou zemědělci odkázáni na dešť. Voda, přicházející v době dešťů shůry, je oživující silou celé přírody, ba přímo ztělesněním sil života. Kdežto sucho a poušť jsou synonyma smrti. Není divu, že se zde dostává do popředí bůh – dešťodárce, který je s darem vody zároveň i dárce všeho dobrého, života, hojnosti i zdraví.

Ale proč prší jen zhruba půl roku a ve druhé půli je sucho? To se odedávna vysvětluje tím, že bůh – dešťodárce působí jen půl roku, tedy v době dešťů. Druhou půli roku působit nemůže, protože byl přemožen, zajat nebo přímo pohlcen bohem smrti a uvězněn v jeho útrokách čili v podsvětí. A tu je třeba mu pomoci, probudit ho, oživit ho, dodat mu sílu i chuť k tomu, aby se opět vzbudil, ujal se vlády a vлил do celé přírody s deštěm bohatství oživujících, plodivých sil. O to se starají zemědělci kultem, především tzv. „jarní slavností“, slavenou na počátku vegetační doby, tedy podle našeho kalendáře vlastně na podzim. Při ní se dramaticky předvádí báje o oživení a zaktivování božstva vegetace. Tyto rity mají magický účinek, zajišťují, že příslušné božstvo bude opravdu oživeno a začne působit. A tím je na další období zajištěna plodnost přírody, hojnost potravy i převaha sil života nad silami smrti.

Takové vegetační bohy znají všechny zemědělské oblasti starého Orientu. V Egyptě to byl především Min, v Mezopotámii Dumuzi a Ningišzida, ve starém Kenaanu Dagan, to jest „Obilí“. Byl však vytlačen a vystřídán asi v druhé půli druhého tisíciletí jakýmsi kenaanským dešťodárce po výtce, syrským bohem počasí Hadadem, který však byl téměř napařád uctíván pod jménem či přesněji titulem „Baal“, to jest (božský) Vlastník či Pán.

Zemědělci žijí ovšem už v pokročilých společensko-politických formacích. Základním typem je městský stát, *polis*. Ale tyto městské státy jsou většinou ve vazalské závislosti na tehdejších velkoříších, především na Egyptu. To se pak objeví i v náboženských představách: Setkáváme se tu s představou jakéhosi „božského státu“, panteonu, jemuž vládne nejvyšší bůh, božský král El. Ten má však jiný charakter nežli Baal. Je to praotec bohů, který spíše jen z dálky dozírá na to, co se v jeho říši děje, než aby do toho aktivně zasahoval. Proto není spojován s děním v přírodě, takže lze mluvit o bohu „nadpřírodním“.

Průzkum nálezů, zvláště textů ze severofénického Ugaritu (arabsky Ras Šamra) ukázal, že všechny významnější bohy kenaánského panteonu můžeme rozdělit do dvou skupin, totiž na bohy přírodní a nadpřírodní. Mezi bohy přírodní, baalovské, patří kromě samého Baale ještě Dagan („Obilí“), Jam („Moře“), Mot („Smrt“), Attar (mužský protějšek Aštarty), Rešef („Pálící“), Míkal („Mocný“), Choron („Hlubina“), Kotar či Kušor („Schopný“) a ještě někteří pozdější či méně významní. Všichni jsou nějak spojeni s děním v přírodě, se střídáním doby deště či života a doby sucha či smrti. Proti nim či spíše mimo ně nebo nad nimi jsou bozi elovští, tedy nadpřírodní, jako Eljón („Nejvyšší“), Šaddaj („Vladař světové hory“, pak „Vševládc“) a ještě někteří další. Kult se zřetelně soustřeďuje na bohy baalovského typu. Jeho základním smyslem je regulovat, probouzet, aktivovat přírodní síly, a tak magicky přivolávat úrodu, hojnost, zdar a život.

4. Společný jmenovatel těchto kultů

Najít jej není snadné, formy se dost liší. Společný je především záměr všech tří typů: Rostou ze strachu o život. Proto je třeba božstvo kultem nějak aktivovat k prospěchu jeho ctitelů čili vázat je magicky tak, aby sloužilo potřebám a záměru člověka. I když se v těchto kultech někde vyskytnou vyznání božské vyvýšenosti a lidské podřízenosti, kult je napořád usvědčuje z toho, že takové výroky nejsou míněny do hloubky a vážně. Ve všech třech typech jde vždy o to, aby člověk měl boha, který mu slouží, jak si člověk sám přeje, a který mu dodá, co si člověk přeje. Nakolik se takový kult osvědčuje a jeví jako účinný, to už je jiná kapitola.

III. Zápas Izraele s těmito náboženskými proudy

1. Svéráz Izraele

Izrael věří v Boha, který je zcela svrchovaný nad přírodou i člověkem. Vyvolil si Izrael za svůj lid a vede jej dějinami. To znamená: Události svých dějin vykládá Izrael z hlediska své víry jako Boží zásahy do dějin. Nejdůležitější je vyvedení z Egypta. Vše, co se při něm sběhlo, si Izrael nevykládal jako náhodný shluk zvláštních vlivů a okolností, nýbrž jako soubor cílených Božích zásahů, jejichž účelem bylo vyvést Izraele ze zajetí.

Tímto směrem míří i výklad Božího jména psaného posvátným čtyřpísmenným znakem *JHWH*, proto tetragram. Jeho původní výslovnost je dodnes nejistá. Asi zněla spíše Jaho či Jahu, jak je zachována ve vlastních jménech, nežli Jahve, jak se čte konvenčně. Zřetelný je však jeho výklad v Ex 3,14: Jsem ten stávající se, tj. ten, který se ti stává působivě přítomným. Sloveso „být“ (*hájá*), od něhož se odvozuje, znamená původně stávat se přítomným a aktivním. Jde tedy o Boha, který nemusí být teprve aktivován

kultem, nýbrž který je aktivní sám ze sebe. To znamená konec magie a počátek naděje i pro toho, kdo je sám zcela na konci svých sil a tedy zcela neschopen bohy vytvářet a kultem aktivovat. A to je ovšem i konec magie, která, byť různým způsobem, přece jen významně poznamenala všechny tři zmíněné typy předizraelského Kenaánu. Jde tedy především o zápas s jejich magicko-mytickou složkou, proto někteří starozákonníci tu mluví o demytizaci čili o překonání mytické dimenze.

2. Zápas s lokálními kulty

S nimi zachází Izrael různě. Záleží na povaze místního kultu, jinak řečeno na jeho rázu i rázu místa, kde se koná. Někdy jen místní *numen* zmizí a zůstane příhoda nebo příběh, vztahený po pravidle na nějakou významnou postavu staré doby Izraele. Tak asi proběhla úprava příběhu o nocování Jáкова v Betel (Gn 28). Jindy je místní bůžek degradován na noční přízrak, je praotcem přemožen a posléze přetvořen na tajemného Hospodinova služebníka či anděla (viz Jákovův zápas u brodu Jabok, Gn 32). Nejčastěji je nežádoucí minulost místa překryta tím, že se tamní kult odvodí od některého praotce nebo jiné významné postavy starých časů. Souhrnně řečeno – místní kulty jsou buď potlačeny a posvátnost místa už se nerespektuje, nebo je legalizována tím, že se odvozuje od toho, že se zde Hospodin zjevil či setkal s nějakou významnou postavou Izraele. Tak se tato místa stávají jevištěm Hospodinovy epifanie.

3. Zápas s náboženstvím pastevců

Náboženské představy pastevců byly poměrně mlhavé a tak představovaly pro Izraele poměrně menší nebezpečí. Ostatně předkové Izraele byli podle tradice především sami pastevci, jak ukazují třeba vyprávění o praotcích. Jejich kmenoví patroni byli zřejmě přetvořeni na vzorné ctitele Hospodinovy, jejich božský Příbuzný s Hospodinem splýval a posléze splynul. Hospodin sám je božský ochránce, vůdce i otec Izraele. Problémem tu byla především totemistická dimenze, totiž stará představa o biologické a genetické spřízněnosti kmene či vůbec člověka s božstvem. Je-li božstvo předkem kmene, je setřena zásadní hranice mezi Bohem a člověkem, jak ji víra Izraele vždy zastávala. A tak totemové příbuzenství ustupuje do pozadí a z boha otce či z božského Otce se stává Bůh otců a z kmenových patronů lidští praotcové kmenů. Podrobný exegetický průzkum ukazuje, že Boží otcovství je v celé bibli chápáno vždy nadpřirodně a nebiologicky. Ale poutnictví pastevců se naopak stává něčím velice kladným: Je to ve víře Izraele modelový postoj člověka před Bohem, tedy postoj opravdu zbožného člověka, který se Bohem dává věst třeba i nesnázeami pouště a nakonec i přes údolí stínu smrti v důvěře v Boží péči a smluvní věrnost.

4. Zápas s kulty vegetace

Ten byl nejnepohodnější a nejušilnější. Však to byly kulty zvláště svůdné. Nabízely srozumitelnou a poměrně věrohodnou odpověď na řadu obtížných otázek, od otázky po původu přírodních rytmů až po otázku smrti: jako v přírodě, tak i v lidském životě přijde obnova – vzkříšení, jak to osvětluje klasický příběh pohřbeného a klíčícího zrna. Proto kulty vegetace i v Izraeli dlouho přetrvávaly. Ještě v královské době, kdy Izrael byl podle tradice ve své zemi už nejméně čtyři století, musil prorok Eliáš podstoupit na hoře Karmel tvrdý boj se ctiteli Baale.

Jak se tu postupovalo? Předně bylo třeba odbožtit přírodu, prohlásit jevy i dění v přírodě za něco, co není božské samo sebou, nýbrž má svůj původ v Hospodinově stvořitelské moci. Vnějšímu pozorovateli se věc jeví tak, že Hospodin přebírá činnost přírodních božstev, tedy dává sám déšť, úrodu, požehnání i život. Ale jeho dary už nejsou božské samy v sobě a nejsou tím, čím by bylo možno s Bohem komunikovat. Komunikace s nadpřírodním Hospodinem se děje na jiné rovině: Z Boží strany jde o slovo, příkaz, nárok na poslušnost, ze strany Izraele pak o věrnost Bohu smlouvy.

Jména bohů vegetace byla – i když ovšem ne zcela důsledně – škrtnuta z izraelského slovníku, aby nezaváděla příležitost k vzývání jejich opakováním. Ale zmínili jsme se již, že v kenaánském panteonu byli i bozi nadpřírodní, nepropojení s přírodou. Jejich jména se stávají přízvisky či tituly Hospodina, je s nimi ztotožněn. Hospodin sám je nejen Bůh bohů, nýbrž v něm samém je souhrn všeho božství (*elohim* jako exhaustivní plurál). On sám je Nejvyšší (*Eljón*) a Všemocný (*Šaddaj*), Pán (*Adon*) i věčný Král (*melek*). Obsah těchto výrazů byl ovšem nejdříve jakoby vyprázdněn a pak znovu naplněn, tedy hluboce přeznačen a tím postaven do nových souvislostí a nové služby. Vše, i ta nová jména nyní slouží Hospodinu a vydávají svědectví o jeho milostiplné svrchovanosti.

5. Společný jmenovatel změn

Tomu, kdo sám zůstal víře Izraele vzdálen, se tyto změny mohou jevit jako nezdůvodněné a nelogické. Kdo však pochopil, oč jde v celku Starého zákona, začíná zde rozeznávat strukturu a za ní zřetelný úběžník všech zmíněných změn. Spočívá ve vyznání Hospodinovy jinakosti a jedinečnosti. Je jiný než všichni ostatní bozi starého Orientu, a všecken svéráz Izraele, všechna jeho jinakost není nic jiného – říká Písmo – než poznamenanosť touto jinakostí Hospodinovou. To má na mysli už prvé přikázání, odmítající jiné bohy (Ex 20,3), stejně jako ústřední vyznání Izraele o jediném, ale přesněji a správně jedinečném Bohu (Dt 6,4).

Pokusme se vyložit, oč tu jde: U sousedů Izraele se jejich náboženský zájem soustřeďuje na to, jak jejich bůh vyhlíží, proto si ho zpodobňují, nebo

alespoň na to, jak se projevuje, především v přírodě. V pojetí Izraele však nejde o Boží vzhled, to dokazuje stánek úmluvy či chrám bez sochy či obrazu. Ve starověku to bylo tak výjimečné, že Izrael byl dokonce podezříván z ateismu, stejně jako první křesťané. Co je to za náboženskou společnost, když ve svém chrámu nemá boha a nemůže ho těm druhým předvést? Když boha nevlastní, nereguluje a neprodukuje? I s Božími vlastnostmi je to u Izraele jiné než u jeho sousedů. Zmínky o Hospodinových „vlastnostech“ nejsou pokusem o jeho popis, nýbrž jsou napořád součástí konfese a adorace, vyznávání a vzývání, tedy projevem vděčného obdivu za to, jak se Hospodin Izraeli projevil, totiž jako vysvoboditel a ochránce. V centru kultu i věrouky Izraele, jak nám je představuje Starý zákon, není tedy popis Boha, nýbrž jeho dílo pro Izraele a pak pro člověka vůbec, a samozřejmě i to, jak se v tomto díle zrcadlí Boží vůle. A ta je svobodná a dobrá. Svobodná proto, že Hospodin se sklání ke svému lidu nepřinucen kultem ani zásluhami, nýbrž jen z vlastní iniciativy, z vlastního rozhodnutí a vlastního smilování. A jeho vůle je dobrá, protože jeho blízkost a přítomnost zachraňuje a vysvobozuje. Samozřejmě také očišťuje, když dává procházet soudem. Ale cíl všech soudů a postižení je obnova dobrého řádu, ba dokonce – vyjádřeno obraznou mluvou proroků – obnova ráje.